

شناسایی مفهوم و ابعاد حسادت در قرآن و حدیث و مقایسه آن با روان‌شناسی حسادت

زهرا بیرجندی^۱، ثریا قطبی^{۲*}، محمدرضا شعیری^۳

۱. کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.
۲. استاد یار علوم قرآن و حدیث، دانشگاه شاهد، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
۳. دانشیار روان‌شناسی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

چکیده

مقدمه: حسد در متون اسلامی «تمنای زوال نعمت از دیگری» معنا کرده‌اند. از طرفی در نقطه مقابل از «غبطه» یاد شده که به جای آرزوی زوال نعمت از دیگری، آرزوی دریافت آن نعمت برای خود مطرح است. حسادت وجهی همت نوشته‌ها و منابع اسلامی بوده است، پژوهش‌هایی در مورد آن صورت گرفته است اما این پژوهش‌ها با کاستی‌های روش‌شناختی مواجه بوده است. بدین خاطر هدف پژوهش حاضر در گام نخست، شناسایی مفهوم، ویژگی‌ها و ابعاد حسادت در قرآن و متون روایی و مقایسه‌ی آن با مفهوم حسادت در روان‌شناسی بوده و در گام دوم نزدیک شدن به یک الگوی انسجام یافته‌ی اسلامی، مبتنی بر یافته‌ها و نتایج تحقیق بوده است.

روش: روش تحقیق حاضر کیفی و از نوع توصیفی-اسنادی می‌باشد. نمونه مورد مطالعه، متنی و هدفمند شامل سه گروه به شرح ذیل بوده است: ۱. تمام آیات قرآن ۲. متن کامل بحارالانوار ۳. منابع معتبر روان‌شناسی. ابزارهای اصلی مورد استفاده در این پژوهش، فیش‌های اخذ شده از منابع مورد بررسی، براساس جستجو در متن و رجوع به نمایه‌ها و جستجو از طریق نرم‌افزارهای مرتبط بوده است. بعد از اتخاذ نتایج از قرآن و احادیث، توصیف و طبقه‌بندی اطلاعات بدست آمده، به شکل محتوایی انجام گرفته است. از طرف دیگر، محتوای بدست آمده از احادیث و قرآن، با نتایج به دست آمده از علم روان‌شناسی مورد مقایسه قرار گرفته است. در ادامه نوع روابط بین مفاهیم و مقوله‌های اخذ شده تعیین، تا به یک الگو یا مدل به شکل همبسته نزدیک شویم.

نتایج: یافته‌های به دست آمده با توجه به ریشه حسادت، «ح س د»، در قرآن ۵ مورد مطرح شده که از لحاظ موقعیت سوره‌ها با موضوع حسادت یک بار در سوره‌های مکی آمده که شامل سوره فلق (بیستمین سوره نازله) است و سه بار در سوره‌های مدنی شامل سوره فتح (صد و دوازدهمین سوره نازله)، سوره نساء (نود و دومین سوره نازله)، و سوره بقره (هشتاد و هفتمین سوره نازله) آمده است. لذا می‌توان غالب سوره‌هایی که موضوع حسادت در آن آمده است را «مدنی» دانست. در روایات بحارالانوار تعیین مفهوم و مقوله‌بندی موارد تعیین شده در برگیرنده موارد زیر بود: مفهوم و نشانه‌شناسی حسادت، پیامد حسادت بر خود و دیگری، دامنه نمود حسادت، انواع حسادت، نمونه‌های حسادت، عوامل شکل‌گیری حسادت، چگونگی مقابله با حسادت و کاهش آن.

بحث و نتیجه‌گیری: به نظر می‌رسد حسد با زمینه‌های سرشتی و تا حدی یادگیری مرتبط است. همچنین از دو نوع حسادت مثبت و منفی و نیز حسادت غفلت و فتنه می‌توان سخن گفت. حسادت دارای پیامدهایی برای خود فرد و در صورت عینی شدن برای دیگری دارد. پس می‌توان از پیامدهای درون فردی و بین فردی سخن گفت. هرچند در متن روایات و قرآن از پناه بردن به خداوند به عنوان محوری ترین راه مقابله با حسادت یاد شده اما شیوه‌های مقطعی نیز مطرح شده است. با این مقوله‌ها می‌توان از یک الگوی منسجم سخن گفت که گاه متفاوت و گاه در توازی با علم روان‌شناسی بوده است.

کلیدواژه‌ها: حسادت، قرآن، روایت، روان‌شناسی.

*Email: sghotbi@shahed.ac.ir

دوفصلنامه علمی - پژوهشی

روان‌شناسی بالینی و شخصیت

(دانشور رفتار)

دوره ۱۶، شماره ۲، پیاپی ۳۱
پانیز و زمستان ۱۳۹۷
صص: ۲۶۶-۲۴۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۱/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۴/۱۲

Biannual Journal of

Clinical Psychology & Personality

(Daneshvar-e-Raftar)

Vol. 16, No. 2, Serial 31

Autumn & Winter
2018

pp.: 249-266

مقدمه

مشترک در تعاریف مذکور، حساس بودن به چیزی است که دیگری دارای آن است هر چند از نوع حقیقی یا مجازی [۱۵]، پسندیده و یا ناپسند باشد [۱۶].

توجه به متون اسلامی در مورد حسادت نیز، بیانگر ویژگی‌های یاد شده است. شهید مطهری در بیان ویژگی فرد حسود می‌گوید «حسود تنها در فکر بدبختی دیگری است و فراموش می‌کند در فکر سعادت خودش باشد، آرزویش این نیست که خودش خوشبخت شود. اگر هم آرزو دارد که خودش خوشبخت شود، ده برابر آرزویش این است که دیگری بدبخت شود» [۱۷]. غزالی با تاکید بر اینکه پاکی از اخلاق مذموم نیمی از ایمان است [۱۸] به بررسی انگیزه‌های حسد پرداخته و منشا آن را در دشمنی و کینه‌توزی، به خود نازیدن، غرور و تکبر، اظهار شگفتی از داشته‌های دیگران، ترس از دست دادن داشته‌ها، عشق به ریاست و شهرت، و خباثت نفس به حساب می‌آورد [۱۸]. رازی وجود برتری و تمام و کمال بودن فضیلت در کسی را عامل ایجاد حسادت به او ذکر می‌کند [۱۹] و مصباح یزدی منشأ آن را برخی نعمت‌های خدادادی اعم از زیبایی طبیعی و غیره و یا وجود برخی امتیازات همچون هوش و استعداد بالا بر می‌شمرد [۲۰]. مقایسه داشته‌های خود با دیگری [۲۱]، تزامم خواسته‌ها و رقابت برای دستیابی به امکانات و موقعیت‌های محدود [۱۸] نادانی [۲۲] کوردلی [۲۱] دنیا دوستی [۲۱] خوار پنداشتن خود [۲۳] برخی دیگر از عواملی است که در بعد دینی منشأ حسادت تلقی شده است. نراقی با اشاره به نمود حسد در رفتار و گفتار آدمی می‌گوید حسادت انسان را وا می‌دارد که زبان به غیبت و بدگویی محسود بگشاید [۲۴].

«حسادت» به عنوان یک هیجان خاص، مورد توجه روان‌شناسان نیز واقع شده است. نسبت دادن برخی ویژگی‌ها به افراد و نوع قضاوت در مورد رفتار ایشان، روان‌شناسی را با حوزه اخلاق پیوند می‌دهد زیرا در علم اخلاق در مورد مثبت یا منفی بودن یک ویژگی رفتاری بحث می‌شود [۲۵]. روان‌شناسانی چون مارازیتی^۱ معتقدند «حسادت» هیجانی آزاردهنده است، که می‌تواند در طیفی از حالت طبیعی تا حالت ناپهنجار، طبقه‌بندی شود. هیجان یاد شده، آنقدر پیچیده است که همواره برای تحقیقات روان‌شناسان و روان‌پزشکان بحث‌انگیز بوده است [۲۶]. پاینز^۲ معتقد است «حسادت» یک واکنش پیچیده است که در زمان مشاهده شرایطی که یک رابطه با ارزش یا کیفیت خاص موجود در آن را تهدید می‌کند، در شخص ایجاد می‌شود و معمولاً در

«حسادت» از ریشه «ح س د» در اصل به معنای ساییدن چیزی بر چیزی است تا جایی که خراشیده شود [۱]. آزه‌ری اصل این واژه را از «حَسَدَل» به معنای «کینه» دانسته و گفته است همان‌گونه که کینه پوست تن آدمی را زخم می‌کند و خونس را می‌مکد، «حسادت» نیز با جان و روان انسان حسود چنین می‌کند [۲]. بیل را محسد می‌گویند زیرا که وسیله خراشیدن است [۳]. واژگانی چون «حس»، «دحس» و «سدح» در اشتقاق کبیر ذیل واژه «ح س د» بیان شده است [۲]. البته باید توجه داشت که استعمال واژه «حسود» در مذکر و مؤنث یکسان است [۴] و هر آنچه که باعث رشک و حسد شود «مَحْسَدَةٌ» نام دارد [۴]. نکته جالب آن است که در کتب لغوی تصریح شده که فرد حسود خواستار آن است که نعمتی از دارنده آن سلب شود [۵]. هرچند که لزوماً آن نعمت به خود وی هم نرسد [۶]. شخص حسود گاه حسادت را در دل خویش نهفته نگاه می‌دارد [۷] و گاه برای سلب نعمت از دارنده آن، دست به انجام برخی اقدامات نیز می‌زند [۸]. گفتنی است که انسان حسود همواره با خستگی شدید در نفس خویش مواجه است و به نوعی با بخشش و تدبیر خداوند جدال می‌کند [۹].

بی تردید توجه به واژگان هم معنا موجب فهم بهتر مفهوم حسادت خواهد بود. واژه «غیرت» از ریشه «غ و ر» به معنای «فرو رفتن در چیزی و از بین بردن» و نیز «اقدام به گرفتن مالی با زور و یا درگیری» است [۱۰]. این کلمه در حسادت مرد نسبت به زن خود بر مرد دیگری و یا زن نسبت به شوهر خود نسبت به زن دیگر کاربرد دارد [۴]. «منافسه» از دیگر واژگان مترادف با حسادت است و ناظر به تمایل انسان به چیزی است که می‌خواهد آن را که به هر شکل ممکن به دست آورد [۴]. «غِل» نیز با حسادت نزدیکی معنایی دارد [۱۱]. این واژه در مواردی استعمال می‌شود که چیزی به قلب سرشار از صفا و خلوص ورود پیدا کرده و موجب دگرگونی، تیرگی و فساد آن قلب شود [۹]. واژه «غِبْطَةٌ» [۱۰] نیز مانند غبطه بر شجاعت [۱۲] در مواردی به کار می‌رود که کسی آرزوی برخورداری از چیزی بدون تمنای دست رفتن آن از دیگری را داشته باشد [۱۳]. به همین سبب «غبطه» از ویژگی‌های ناپسند اخلاقی به شمار نمی‌آید [۱۰]. واژه «استغثار» از دیگر کلمات مترادف با حسادت است که به معنای اختصاص چیزی تنها به خود و بدون در نظر گرفتن دیگری است [۱۴].

در مجموع، نگاهی به معنای «حسادت» بیانگر نقاط مشترکی در تعاریف یاد شده می‌باشد. اساسی‌ترین وجه

¹ Marazziti, D

² Pines. A. M

تهران مراجعه کرده بودند و ۱۷۶ نفر از افراد عادی در دسترس سطح جامعه که به لحاظ برخی ویژگی‌های جمعیت‌شناختی با گروه در آستانه طلاق نزدیک بوده و در زندگی شان هرگز برای طلاق اقدام نکرده‌اند، مورد مطالعه قرار گرفتند. شرکت کنندگان در این مطالعه به سناریوهای مرتبط با بی وفایی عاطفی و جنسی پاسخ دادند. این پژوهش در ادامه تلاش عرب عامری [۳۱] با همان ابزارهای مرتبط با جنبه‌های سازگاری انجام شده است. جالب اینجاست که افراد در آستانه طلاق مشکلات حسادت کمتری نسبت به افراد معمولی نشان داده‌اند. این پژوهش در گستره‌ی متدولوژی کمی روان‌شناختی انجام شده و نتایج آن ذهن را متوجه جنبه سازگاران حسادت می‌کند.

اعتباری [۳۲] در پژوهش خود «حسد و آثار آن در قرآن و حدیث» به بیان تعریف و احکام حسد و غبطه، ابعاد حسد، نشانه‌های حسود، ریشه‌ها و عوامل رشد آن، توارث و سرایت حسد، زیان‌های حسد، بهداشت و درمان حسد را مورد بررسی قرار داده است. اما آن‌چه که در این پژوهش ملموس است آن است که هرچند پژوهشگر تلاش کرده تا هم به معنای حسادت و هم به پیامدها و راه‌های درمان حسادت بپردازد ولی تلاش وی، متکی بر مطالب‌گزینی و پراکنده از روایات بوده و تنها برخی از تفاسیر مورد بررسی وی قرار گرفته است. در این تحقیق می‌توان به گستردگی بحث اشاره کرد، اما از روش‌شناسی دقیق نمی‌توان سخن گفت.

در ادامه تحقیقات می‌توان به کتاب‌ها و مقاله‌های مروری یا برخی موارد پژوهشی اشاره نمود. این آثار حدیث یا قرآن را وجه همت خود قرار داده‌اند.

ولی زاده [۲۷]، حاجی زمانی [۳۳]، مطهری نسب [۳۴]، مرادی [۳۵]، شهرخرقانی [۳۶]، غلامی‌ارموده [۳۷]، شیرینی [۳۸]، وصله [۳۹] و علم الهدی [۴۰] کوشیده‌اند در تحقیق خود، به آیات و روایات مرتبط با حسادت بپردازند. آن‌چه که به نحو بارزتری در مورد این تلاش‌ها می‌توان اشاره نمود، گزینشی بودن روایات یا آیات و نپرداختن به مقایسه‌ی با روان‌شناسی حسادت و نیز عدم طراحی یک الگوی منسجم در ابعاد حسادت بوده است. در حقیقت می‌توان به این تحقیقات، به لحاظ روش‌شناسی نقد مهمی وارد نمود. در این تحقیقات، نمونه برداری جامع از آیات و روایات، به گونه‌ای که تمامی روایات یا آیات را در برگیرد و امکان یک دریافت منسجم تر و کامل را فراهم سازد، انجام نشده است. البته مواردی که به عنوان کتاب و نه اثر تحقیقی منتشر شده [۴۱] هرچند ممکن است مطالبی را ارائه دهند که بر آیات و روایات متکی بوده است،

یک موقعیت با حضور سه نفر و در اثر وحشت از دست دادن شخص یا شیء مورد علاقه ایجاد می‌شود [۲۷] اما هارلوک^۱ معتقد است «حسادت» واکنشی هیجانی است که از حدود دوسالگی آغاز می‌شود و با رشد کودک ممکن است تا بزرگسالی ادامه‌یابد و برطبق الگوهای مختلف فرهنگی، به صورت‌های متفاوتی جلوه‌گر شود. از طرفی افرادی چون گورنیه^۲ و روسو^۳ در تعریف «حسادت» می‌آورند: «حسادت» احساس منفی است که با دیدن امتیازی که نداریم یا آرزو داریم فقط ما داشته باشیم، به انسان دست می‌دهد [۲۸]، مازلو^۴ به نقل از آرال^۵ [۲۹] عقیده داشت، حسادت همیشه به طرد بیشتر و عدم امنیت عمیق تر منجر می‌شود. او اشاره می‌کند که حسادت همیشه کنش‌وری عشق نیست، بلکه بیانگر نایمی و وابستگی شخص است. بر طبق این دیدگاه هرکس ناایمنی بالاتری داشته باشد حسادت بیشتری را تجربه می‌کند [۲۶] با توجه به تعاریف مطرح شده مراتب حسادت را در روان‌شناسی براساس:

۱. شناختی (فردی)

۲. احساسی (عاطفی)

۳. رفتاری (عملی) مورد بررسی قرار می‌دهند [۲۷]

«حسادت» به عنوان یک ویژگی ناپسند اخلاقی در گستره‌ی اسلامی و یک هیجان خاص، در علم روان‌شناسی پژوهش‌های متعددی را به خود اختصاص داده است.

عرب عامری [۲۶] در پژوهشی «مقایسه بی وفایی جنسی در مردان و زنان دانشجو» در رابطه با بررسی حسادت بی وفایی و رابطه آن با تفاوت‌های زنان و مردان در حسادت به این نتیجه رسیده که مردان بیشتر از بی وفایی جنسی زنان و زنان بیشتر از بی وفایی عاطفی مردان آشفته می‌شوند. این مورد را درباره‌ی دانشجویان دانشگاه گرگان نمونه گیری کرده‌اند. پژوهش حاضر فقط با اتکاء به جنبه‌های انطباقی حسادت و نیز ابعاد عاطفی و جنسی آن پرداخته است. هرچند این پژوهش نخستین بار در ایران رقم خورده، ولی بر متدولوژی کمی استوار بوده است.

گودرزی [۳۰] در پژوهش «بررسی مقایسه ای میزان حسادت عاطفی و جنسی در بین متأهلین در آستانه طلاق و عادی با توجه به جنسیت» به مقایسه حسادت عاطفی و جنسی بین متأهلین در آستانه طلاق و عادی پرداخته است. بدین خاطر ۱۸۱ نفر از مردان و زنان در آستانه‌ی طلاق که در شش ماه اول سال ۱۳۹۱ به دادگاه‌های خانواده‌ی شهر

¹ Hurlock. E. B

² Ghornie. B

³ Roso. A

⁴ Mazlo, A

⁵ Eral, B

ولی یک تلاش مسأله دار نبوده است.

داودی [۲۵] در تحقیق خود با عنوان «نشانه شناسی کبر، حرص و حسادت در منابع اسلامی با گرایش روان شناسی مثبت»، به نشانه‌شناسی سه رذیله اخلاقی مهم پرداخته که از آن‌ها در روایات به عنوان «اصول الکفر» تعبیر شده است. وی اثر کبر، حرص و حسادت را بر فضایل و قابلیت‌های مطرح شده در روان‌شناسی مثبت مورد بررسی قرار داده است. هرچند در این پژوهش وی به نشانه‌شناسی حسادت در منابع اسلامی و روان‌شناسی مثبت پرداخته و به تفکیک حوزه‌های شناختی، هیجانی و رفتاری حسادت را مورد توجه قرار داده است اما در این پژوهش تفاوت معنای حسادت در متون اسلامی و روان‌شناسی و نیز راه‌های برون رفت از حسادت مطرح نشده است [۲۴]. از طرف دیگر، ولی‌زاده [۲۷] گرچه به نشانه شناسی حسادت در منابع اسلامی و روان‌شناسی آن هم به صورت کلی پرداخته ولی در اثر وی، حسادت فقط از لحاظ اسلامی مورد بررسی قرار گرفته و به مقایسه آن با روان‌شناسی توجه نشده تا تفاوت‌ها و تشابهات مفهومی آن در منابع اسلامی و روان‌شناسی مشخص گردد.

مرور پیشینه‌های مرتبط با حسادت بیان‌گر آنست که در پژوهش‌های انجام شده‌ی محققان، غالباً به بررسی حسادت فقط از دیدگاه اسلام و غالباً با تکیه بر تلاشی گزینشی پرداخته‌اند و به شکل جامع و متدولوژیک تلاش گسترده و جامع صورت نگرفته است و در بسیاری از موارد محقق درصد بررسی مقایسه‌ای بین مفهوم حسادت در متون اسلامی با مفهوم آن در روان‌شناسی و دست یافتن به الگویی ویژه در این زمینه نبوده است و در یک مورد پس از بررسی مفهوم حسادت در قرآن و روایات ویژگی‌های رفتاری این صفت رذیله در روان‌شناسی مورد بررسی قرار گرفته که محقق به شناساندن نشانه‌های حسادت با تأکید بر منابع اسلامی و روان‌شناسی پرداخته آن هم به صورت گزینشی و پراکنده به برخی تفاسیر و برخی روایات اشاره کرده است. بنابراین شاید جای یک تلاش جامع و روش‌مند، بر مبنای نمونه گیری جامع روایات و آیات، برای دستیابی به مفهوم حسادت و نیز امکان دریافت یک الگوی جامع در بین مقوله‌های ناشی از برداشت از متون روایی و قرآنی، خالی باشد، تلاشی که امکان مقایسه با روان‌شناسی حسادت در سطح کنونی علم روان‌شناسی را فراهم کند. از این رو در این تحقیق ما خود را در گستره روایات و آیات قرآن و برداشت از آن محدود کرده ایم و با توجه به یافته‌های روان‌شناسی نوین، تمایزها و تشابهات را مورد کنکاش قرار داده ایم. هرچند تا کنون این دو سازه در ایران به طور

جداگانه مورد مطالعه قرار گرفته، اما کمتر به صورت مقایسه تطبیقی، بررسی شده است. باتوجه به اهمیت آگاهی از مفهوم حسادت در متون اسلامی و مقایسه ی آن با مفهوم حسادت در روان‌شناسی مسأله اساسی تحقیق حاضر در وهله نخست این است که مفهوم و ابعاد حسادت براساس آیات قرآن و روایات چه می باشد و به چه صورتی ترسیم شده است؟ تمایزها و تشابهات مفهوم و ابعاد حسادت در قرآن و روایات با مفهوم و ابعاد حسادت در روان‌شناسی چیست؟ آیا می‌توان بر حسب مفهوم و ابعاد حسادت در آیات و روایات به یک الگو یا مدل مقدماتی نزدیک شد؟

روش

نوع پژوهش

تحقیق حاضر از نوع توصیفی-اسنادی می‌باشد.

الف) جامعه آماری: جامعه‌ی تحقیق در بر گیرنده سه

گروه است:

۱. متن آیات قرآن ۲

۲. روایات

۳. منابع معتبر روان شناسی.

ب) نمونه پژوهش: نمونه تحقیق حاضر متناسب با

جامعه پژوهش متنی و به شرح ذیل بوده است:

۱. آیاتی از قرآن که واژه حسادت و مشتقات آن به کار

رفته و یا به تصریح قرآن پژوهان مرتبط با موضوع حسادت

است که اعم از واژه حسادت و مشتقات آن و واژگان مترادف

و متضاد با آن است. مقصود از واژه‌های مترادف یا متضاد در

پژوهش حاضر، ترادف یا تضاد نسبی یا شبه ترادف یا تضاد

است. از این رو، ممکن است واژه‌ای عام و واژه‌ی دیگر

خاص باشد، ولی مترادف باشند یا ممکن است حسادت از

نظر لغت با واژه دیگر مترادف نباشد، ولی سیاق و بفت

عبارت به آن معنایی ببخشد که آن را به واژه‌ی دیگر نزدیک

کند. فهم و تفسیر آیات براساس منابع تفسیری است. شیوه

نمونه‌گیری در این قسمت تمام شماری یا سرشماری بوده

است.

۲. در بین منابع حدیثی، احادیث بحارالانوار به دلیل

جامعیت و دربر داشتن غالب روایات شیعه استفاده شد

.همچنین شیوه نمونه گیری در قرآن و روایات سرشماری

بوده است.

۳. در بررسی روان‌شناسی حسادت علاوه بر متون

علمی روان‌شناسی شامل کتب معتبر، پژوهش‌های اخیر در

ایران و غیرایران تا زمان پژوهش حاضر مورد توجه قرار

گرفته است. در مورد پژوهش‌های غیرایرانی، به ویژه

پژوهش‌های بعد از سال ۲۰۰۰ تاکنون که به شکل هدفمند

نتایج

۱) ماده‌ی حسادت و مشتقات آن در قرآن: واژه «حسادت» در قرآن دقیقاً به همین شکل نیامده، اما ریشه «ح س د» پنج بار در قرآن کریم به کار رفته که سه مورد آن به صورت فعلی شامل فعل مضارع «يَحْسُدُونَ» (سوره نساء: آیه ۵۴) درسیاق آیات ۵۱ تا ۵۹، فعل مضارع «تَحْسُدُونَا» (سوره فتح: آیه ۱۵) درسیاق آیات ۱۱ تا ۱۷ و فعل ماضی «حَسَدَ» (سوره فلق: آیه ۵) درسیاق آیات ۱ تا ۵ و دو مورد دیگر به صورت اسمی شامل اسم مصدر «حَسَدًا» (سوره بقره: آیه ۱۰۹) درسیاق آیات ۱۰۴ تا ۱۱۲ و اسم فاعل «حاسِدٍ» (سوره فلق: آیه ۵) درسیاق آیات ۱ تا ۵ می‌باشد. از لحاظ موقعیت سوره‌ها با موضوع حسادت یک بار در سوره‌های مکی شامل سوره فلق (بیستمین سوره نازل) و سه بار در سوره‌های مدنی شامل سوره فتح (صد و دوازدهمین سوره نازل)، نساء (نود و دومین سوره نازل)، و بقره (هشتاد و هفتمین سوره نازل) می‌باشد. لذا می‌توان غالب سوره‌هایی که موضوع حسادت در آن آمده را «مدنی» دانست. در گام نخست، مشتقات ماده «ح س د» به شکل جداگانه و بر اساس ترتیب آیات در سوره‌ها از آخر به اول قرآن و در گام بعدی جمع بندی حاصل از آن ارائه خواهد شد.

الف) آیه ۵ سوره فلق

الف-۱) آیه: ماده (ح س د) به صورت اسم فاعل «حاسِدٍ» و به صورت فعل ماضی «حَسَدَ» در آیه ۵ سوره فلق «وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ» «از شرّ حسود چون رشک ورزد» به کار رفته است.

الف-۲) توضیح: مفهوم حسادت در این آیه از جنبه های گوناگون مورد توجه مفسران واقع شده و در شمار بدترین بیماری های روحی [۴۲] زشت ترین اخلاق ناپسند [۴۳] و در زمره اعمال درندگان قلمداد شده است [۴۴]. این مفهوم نوعی انفعال نفس در برابر نعمت های الهی به برخی بندگان خدا می باشد [۴۵]. فرد حسود از انعام خداوند به دیگران اکراه دارد و از آن اندوهگین می گردد [۴۶] این اندوه و نارضایتی تا سلب نعمت از دیگری همچنان ادامه دارد [۴۷]. حسادت با شگفت زدگی [۴۸]، نفاق [۴۹] و کوته نگری انسان مرتبط است [۵۰]. روند شکل گیری حسادت آن است که در گام نخست صورتی از آن در ذهن نقش می‌بندد اما آرام آرام در نفس انسان رسوخ کرده و در نهایت تبدیل به ملکه حسادت در جان آدمی می گردد [۵۱].

«طبری» با تفاوت قائل شدن میان اثر ناشی از حسادت آشکار و پنهان معتقد است که ضرر حسادت پنهان

و منطبق با اهداف و سؤال‌های پژوهش، مورد بررسی قرار گرفته است.

متناسب با جامعه مورد بررسی، نمونه گیری تحقیق حاضر نیز در دو گروه انجام شده است:

۱) قرآن: در این مورد شیوه نمونه گیری، شیوه سرشماری است. یعنی تمامی آیات مرتبط با حسادت و مشتقات آن مورد بررسی قرار گرفته است.

۲) روایات: استخراج روایات مرتبط با حسادت با توجه به کتاب بحارالانوار و ترجمه روایات

۳) منابع روان شناسی: برخی از منابع معتبر و رایج در علم روان شناسی و مقالات علمی پژوهشی جدید در داخل و خارج از کشور مورد گزینش قرار گرفته است.

ابزارهای پژوهش

ابزارهای اصلی مورد استفاده در این پژوهش فیش‌های اخذ شده از منابع مورد بررسی، براساس جستجو در متن و رجوع به نمایه‌ها و جستجو از طریق نرم‌افزارهای مرتبط و منابع الکترونیکی از جمله نرم‌افزار معجم موضوعی الفاظ بحارالانوار بوده است.

شیوه تحلیل داده‌ها

در پژوهش حاضر برای تجزیه و تحلیل داده‌های به دست آمده، پس از شناسایی و استخراج مؤلفه‌های حسادت تلاش زیر انجام شده است، نخست از توصیف و طبقه‌بندی استفاده شد. این توصیف و طبقه‌بندی درمورد اطلاعات بدست آمده از قرآن و احادیث، به دو شکل محتوایی و آماری انجام گرفته است:

الف) فراوانی موارد به دست آمده از واژه حسادت، مترادف‌ها و متضادها در آیات قرآن و روایات به شکل توصیفی محاسبه شده است.

ب) محتوای موارد متنی مرتبط با حسادت در آیات و روایات به شکل کیفی مورد واری قرار گرفته و طبقه بندی و کدگذاری مرتبط با آن‌ها انجام شده است.

ج) روابط بین مفاهیم و متغیرهای اخذ شده تعیین گردیده است.

د) پس از مشخص شدن مفهوم و ابعاد حسادت در آیات و روایات، بین این مفاهیم و ابعاد و آنچه در علم روان‌شناسی حسادت مطرح است، به شکل کیفی مقایسه صورت گرفته و تشابهات و تفاوت‌ها ی آن مشخص شده و در نهایت مجموعه روابط بین مفاهیم و متغیرها، در یک الگو یا مدل به شکل همبسته، با تعیین روابط مستقیم، معکوس و یا متقابل، مشخص گردید.

جرم در دنیا ناشی از حسادت «قابیل» فرزند آدم (ع) به «هابیل» برادرش بود که موجب کشته شدن او شد [۵۱]. گفتنی است که خصومت نهفته در قلب حسود او را تبدیل به یک دشمن نموده [۵۹] که موجبات هلاکت محسود را فراهم می‌سازد [۶۰].

پاک کردن نفس از آلودگی حسادت موضوع مهم دیگری است که مورد توجه مفسران واقع شده است. آلوسی در این باره می‌گوید «چه لذتی بالاتر از اینکه انسان قبل از آلودگی به حسادت از آن اعراض نموده و این ویژگی پلید را از جان خود دور کند» [۶۰]. از دیدگاه صاحب تفسیر «التحریر و التنویر» بهره‌گیری از آموزه‌های دین و حکمت راهی برای کنترل و مهار حسادت در وجود نفس آدمی است [۵۱].

ب) آیه ۱۵ سوره فتح

ب-۱) آیه : ماده (ح س د) به صورت فعل مضارع «تَحْسُدُونَنَا» در آیه ۱۵ سوره فتح «سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انطَلَقْتُمْ إِلَى مَغَائِمٍ لِنَأْخُذُهَا ذُرُونا نَتَّبِعْكُمْ يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلَامَ اللَّهِ قُلْ لَنْ تَتَّبِعُونَا كَذَلِكُمْ قَالَ اللَّهُ مِنْ قَبْلُ فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَا بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَلِيلًا» «هنگامی که شما برای به دست آوردن غنایمی حرکت کنید، متخلفان (حدیبه) خواهند گفت: بگذارید ما هم در پی شما بیاییم، آن‌ها می‌خواهند کلام خدا را تغییر دهند بگو: هرگز دنبال ما نیایید این گونه خداوند از قبل گفته است. آن‌ها به زودی خواهند گفت: شما نسبت به ما حسد می‌برید؟ ولی آن‌ها جز اندکی نمی‌فهمند» بکار رفته است.

ب-۲) توضیح: غنایم حاصل از جنگ خیبر تنها به حاضران در حدیبیه اختصاص یافت [۶۱] و به دستور خداوند کسان دیگری در آن سهیم نبودند [۲۲] اما متخلفان که در حدیبیه حضور نداشتند برای شکستن نهی الهی درصدد شرکت در جنگ خیبر بر آمده تا از غنایم مادی آن بهره مند شوند. از این رو بدون آنکه پیامبر (ص) را به چیزی متهم کنند [۵۱] مومنین را حسود خوانده [۶۲] و اظهار داشتند که این شما هستید که می‌خواهید نعمت غنایم را از کسی که مستحق آن است بگیرید و خداوند چنین چیزی نخواست است [۶۳]

ج) آیه ۵۴ سوره نساء

ج-۱) آیه : ماده (ح س د) به صورت فعل مضارع «يَحْسُدُونَ» در آیه ۵۴ سوره نساء «أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ آتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا» «یا اینکه نسبت به مردم [پیامبر و خاندانش]، و بر آن‌چه خدا از فضلش به آنان بخشیده، حسد می‌ورزند ما به آل ابراهیم، (که یهود از خاندان او هستند نیز) کتاب و حکمت دادیم و حکومت

تنها غمگین شدن از شادی دیگران است که فقط فرد حسود و نه دیگری را هدف قرار می‌دهد [۵۲]. اما «بن قییم» با استناد به قول خداوند «وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ» و تأکید بر عدم وجود لفظ مهمل در قرآن معتقد است که نفس حسادت از سوی حسود به خودی خود باعث آزار فردی می‌شود که مورد حسادت واقع شده هرچند حسود با دست و زبان خود موجبات آزار وی را فراهم نکرده باشد [۵۳] به تعبیر دیگر شر حسود متصل به خود او است و هر گاه حسد از فردی صادر گردد، شر حاصل از آن نیز به طور قطع بروز خواهد یافت [۵۳]. از همین روی در آموزه‌های دینی برای ایمن ماندن از شر حسود دستور به تعویذ داده شده [۵۴] و باید از شر او به خدا پناه برد [۵۵].

اینجا این سوال مطرح است که تأثیر حسادت بر فردی که مورد حسادت واقع شده به چه صورتی است؟ به تعبیر دیگر آیا تأثیر حسادت به وجود برخی زمینه‌ها در فرد مورد حسادت وابسته است یا آنکه صرف نظر از هر گونه زمینه‌ای، به طور حتمی در محسود اثر خواهد گذاشت؟ صاحب تفسیر «محاسن التاویل» نفوذ پذیر بودن محسود را شرط مهم برای تأثیرگذاری حسادت ارزیابی نموده و می‌گوید: «تیری که از نفس و چشم حسود به سوی فرد مورد حسد برخیزد گاه به او اصابت می‌کند و گاه به خطا می‌رود ولی اگر به او اصابت نماید به ناچار در وی اثر خواهد گذاشت مگر آن که وجود او راهی برای نفوذ تیر نداشته باشد در این صورت نه تنها بر او اثر نمی‌کند بلکه ممکن است تیر به سوی فرد حسود باز گردد» [۵۶].

نکته جالب آن است که از منظر برخی مفسران میان رساندن شر به دیگری و شرور بودن فرد حسود ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. «امین» صاحب تفسیر «مخزن العرفان» در این باره می‌گوید «کسی که طالب آن باشد که شری به دشمنش برسد و خیری از او گرفته شود خودش شرور است زیرا که هر کس با توجه به آنچه در درون خویش دارد به سوی چیزی تمایل پیدا می‌کند [۵۷].

آثار حسادت در بعد اجتماعی موضوع مهم دیگری است که در تفسیر آیه ۵ سوره فلق مورد توجه مفسران واقع شده است. صاحب تفسیر «التفسیر القرآنی للقرآن» حسادت را انگیزه هر دشمنی، آتش فتنه و از میان برنده همدلی میان مردم بر شمرده و آن را یکی از عوامل افتراء و دروغ میان مردم به شمار می‌آورد [۵۸]. صاحب تفسیر «التحریر و التنویر» علت نهی این صفت ناپسند را نقش مخرب آن در تعاملات بین انسان‌ها دانسته و با تأکید بر این که حسادت اولین گناهی بوده که با آن عصیان امر خداوند شده، به حسادت ابلیس به آدم (ع) اشاره و تصریح می‌کند که اولین

ایمانتان به کفر بازگردانند. هم اکنون از ستیز و جدال با آنان درگذرید، و از آنان روی بگردانید، تا خدا فرمانش را [به جنگ یا جزیه] اعلام کند یقیناً خدا بر هر کاری تواناست» به کار رفته است.

۲-۵) توضیح: مفهوم حسادت در آیه ۱۰۹ سوره بقره به صورت فعل مضارع «يَحْسُدُونَ» به کار رفته است. از منظر مفسران حسادت افراط در بخل است و مفاهیم حسادت و بخل هر دو دارای عنصر مشترک معنایی «رنج» می باشد؛ حسود آرزوی از بین رفتن نعمت برای به رنجافتادن صاحب آن دارد و بخیل از بخشیدن به دیگران دچار رنج می شود زیرا می خواهد بجای آنکه چیزی را به دیگری ببخشد آن را برای خود نگه دارد [۶۴]. احساس ناتوانی از رسیدن به جایگاه محسود و یا بالاتر از آن می تواند عامل به عقب برگرداندن نعمت از کسی باشد که از سوی حسود مورد حسادت واقع شده است.

نکته مهم آن است که حسادت در عمل نوعی سوء ظن خدا از سوی حسود به حساب می آید زیرا فرد حسود با با زیر سوال بردن اعطای خداوند به عنوان منعم اصلی و حکمت او، گمان به عدم استحقاق نعمت از سوی فردی می برد که خداوند به او نعمت ارزانی داشته است [۶۵]. او با این پندار که خود سزاوارتر به آن نعمت بوده [۶۶] تلاش بی حاصل در بازداشتن خداوند از اعطاء نعمت به شخص مورد حسادت می نماید [۴۸].

از منظر مفسران توجه به داشته‌های دیگران و غفلت از داشته‌های خویش [۵۱]، عقده‌ها [۵۹] و انحصاری دانستن زعامت دینی و نبوت [۴۷] برخی از عوامل ایجاد حسادت به شمار می روند. این عوامل باعث می شود تا حسود به داشته‌های مادی و معنوی دیگران از جمله نعمت‌هایی که خداوند به پیامبر (ص) و اهل بیت ایشان ارزانی داشته رشک برد. پاکي حسب و نسب [۱۹] نصرت الهی [۶۷] و همسران [۶۸] برخی از موارد حسادت به معصومین (ع) بوده است.

«ابن عاشور» یادآوری نعمت‌های الهی [۵۱] و «حقی» فراوانی ذکر [۶۹] را برای مهار حسد مفید قلمداد نموده و «مکارم» تباه شدن سرمایه‌های فردی و اجتماعی و به مخاطره انداختن زندگی دیگران را عاقبت حسادت معرفی می کند [۲۲].

د) آیه ۱۰۹ سوره بقره

۱-۵) آیه: ماده (ح س د) به صورت به صورت اسم نکره «حَسَدًا» در آیه ۱۰۹ سوره بقره «وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْتَصُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» «بسیاری از اهل کتاب پس از آنکه حق برای آنان روشن شد به سبب حسدی که از وجودشان شعله کشیده، دوست دارند که شما را پس از

عظیمی در اختیار آن‌ها [پیامبران بنی اسرائیل] قرار دادیم» بکار رفته است.

ج-۲) توضیح: مفهوم حسادت در آیه ۵۴ سوره نساء به صورت فعل مضارع «يَحْسُدُونَ» به کار رفته است. از منظر مفسران حسادت افراط در بخل است و مفاهیم حسادت و بخل هر دو دارای عنصر مشترک معنایی «رنج» می باشد؛ حسود آرزوی از بین رفتن نعمت برای به رنجافتادن صاحب آن دارد و بخیل از بخشیدن به دیگران دچار رنج می شود زیرا می خواهد بجای آنکه چیزی را به دیگری ببخشد آن را برای خود نگه دارد [۶۴]. احساس ناتوانی از رسیدن به جایگاه محسود و یا بالاتر از آن می تواند عامل به عقب برگرداندن نعمت از کسی باشد که از سوی حسود مورد حسادت واقع شده است.

نکته مهم آن است که حسادت در عمل نوعی سوء ظن خدا از سوی حسود به حساب می آید زیرا فرد حسود با با زیر سوال بردن اعطای خداوند به عنوان منعم اصلی و حکمت او، گمان به عدم استحقاق نعمت از سوی فردی می برد که خداوند به او نعمت ارزانی داشته است [۶۵]. او با این پندار که خود سزاوارتر به آن نعمت بوده [۶۶] تلاش بی حاصل در بازداشتن خداوند از اعطاء نعمت به شخص مورد حسادت می نماید [۴۸].

از منظر مفسران توجه به داشته‌های دیگران و غفلت از داشته‌های خویش [۵۱]، عقده‌ها [۵۹] و انحصاری دانستن زعامت دینی و نبوت [۴۷] برخی از عوامل ایجاد حسادت به شمار می روند. این عوامل باعث می شود تا حسود به داشته‌های مادی و معنوی دیگران از جمله نعمت‌هایی که خداوند به پیامبر (ص) و اهل بیت ایشان ارزانی داشته رشک برد. پاکي حسب و نسب [۱۹] نصرت الهی [۶۷] و همسران [۶۸] برخی از موارد حسادت به معصومین (ع) بوده است.

«ابن عاشور» یادآوری نعمت‌های الهی [۵۱] و «حقی» فراوانی ذکر [۶۹] را برای مهار حسد مفید قلمداد نموده و «مکارم» تباه شدن سرمایه‌های فردی و اجتماعی و به مخاطره انداختن زندگی دیگران را عاقبت حسادت معرفی می کند [۲۲].

د) آیه ۱۰۹ سوره بقره

۱-۵) آیه: ماده (ح س د) به صورت به صورت اسم نکره «حَسَدًا» در آیه ۱۰۹ سوره بقره «وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْتَصُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» «بسیاری از اهل کتاب پس از آنکه حق برای آنان روشن شد به سبب حسدی که از وجودشان شعله کشیده، دوست دارند که شما را پس از

۲) ماده حسادت و مشتقات آن در روایات: ریشه «ح

س د» و مشتقات آن به شکل‌های مختلف از جمله ماضی ثلاثی مجرد [۷۹]، ماضی ثلاثی مزید [۸۰]، مضارع ثلاثی مجرد [۸۱]، مضارع ثلاثی مزید [۸۲]، اسم جامد [۸۳] و اسم

او [۹۳]^۷، نگاه آمیخته به حسد شیطان به ایوب (ع) [۹۳]^۸ و به شخصی که به نماز ایستاده^۹ [۹۴] و به نماز نوح (ع) [۹۴]^{۱۰}، حسادت ابوجهل به پیامبر (ص) [۹۵]^{۱۱} حسادت عبدالله بن اُبیّ به پیامبر (ص) [۹۶]^{۱۲} حسد قریش و منافقین به رسول خدا (ص) [۹۷]^{۱۳} حسادت به امام علی (ع) [۹۸]^{۱۴} برخی از نمونه‌های حسادت با بار ارزشی منفی است.

توجه به روایات معصومین (ع) نشان می‌دهد که حسادت با بار ارزشی منفی از اصول کفر [۹۹]، شدیدترین بلا [۱۰۰]، گرفتار کننده به گناه [۱۰۱]، نابود کننده نیکی‌ها [۱۰۲]، هلاک کننده [۹۱]، خورنده ایمان همچون آتش و هیزم، خورنده ایمان همچون آتش و هیزم خشک [۸۲]، آفت دین [۱۰۳]، آفت بردباری [۱۰۴]، زیانبار [۱۰۵] سست کننده دل [۱۰۵]، موجب بیماری بدن [۸۵] بدترین اثرگذار در قلب [۸۵]، پرهیز از آن عامل ورود به بهشت [۸۵] ترک آن موجب جلب محبت مردم [۱۰۵]، مرکب رنج [۱۰۶]، موجب ننگ [۱۰۷]، پرهیز از آن لازمه برادری [۱۰۸]، نابودکننده ایمان همچون حل شدن نمک در آب [۱۰۹]، پرهیز از آن بهترین عامل تقرب بنده به پروردگار [۱۱۰]، عامل معصیت [۱۱۱] و بدترین همنشین [۱۱۲] است.

تامل در روایات معصومین (ع) نشان می‌دهد که جایگاه علمی، اجتماعی، معنوی، مادی افراد با مورد حسادت واقع شدن ایشان مرتبط است. برتری در دانش آموختگی [۱۰۳] فرمانروایی [۱۱۳] برخوردار از منزلت خانوادگی [۹۲] برتری در امور معنوی مانند عبادت، عمل و طاعت الهی [۹۲]، برخوردار از نعمت [۱۱۴]، رسیدن خیریه کسی، برخوردار از فضل خدا [۱۱۵] نزدیکی به پیامبر (ص) [۱۱۶] خویشاوندی با آن حضرت [۱۱۷] و جان فشانی برای او [۱۱۸] برخی از عواملی است که در

مشق در اوزان اسم فاعل [۸۴] اسم مفعول [۸۵] صفت مشبیه [۸۶] و غیره در روایات معصومین (ع) به کار رفته است.

گفتنی است حسادت به عنوان امر بنیادین در زمینه‌های رفتاری هم به انسان و هم به ابلیس نسبت داده شده است^۱ [۸۷] این واژه در روایات با توجه به منشا آن، به حسادت غفلت و فتنه تقسم شده است. حسد غفلت برخاسته از جهل است و نشانه این نوع حسد عدم انکار حق است. مانند آرزوی ملائکه در برگزیده شدن به عنوان خلیفه خدا در زمین با توجه به قول خداوند «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره/۳۰) که آرزویی توام با عدم انکار حق می‌باشد. اما حسد فتنه بر خلاف حسد غفلت، با انکار حق همراه است و همانطور که از نام آن پیداست بر خاسته از فتنه است که در نهایت سر از کفر و شرک در می‌آورد مانند سخن ابلیس در رد کردن سخن خداوند و امتناع از سجده کردن به حضرت آدم (ع)^۲ [۸۸].

با توجه به تمایز «حسد» و «غبطه» و حفظ معنای «آرزو کردن» کاربرد واژه مذکور در روایات دارای بار ارزشی مثبت و منفی می‌باشد. بار ارزشی مثبت حسادت آرزوی رسیدن به چیزی بدون درخواست نابودی آن از دیگری است و شامل موارد پسندیده ای همچون غبطه خوردن به دانش پژوهان^۳ [۸۹]، بخشندگان دارائی در راه خدا^۴ [۹۰]، برپادارندگان قرآن و انفاق کنندگان مال در شب و روز^۵ [۹۱] می‌باشد. بار ارزشی منفی این واژه در جایی است که آرزوی رسیدن به چیزی توام با درخواست نابودی آن از دیگری باشد. در چاه انداختن یوسف (ع) توسط برادران او^۶ [۹۲] حسادت قابیل به هابیل به جهت قبول شدن قربانی از

۱. ...فَحَسَدَةُ الشَّيْطَانِ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ ثُمَّ حَسَدَ قَابِيلُ هَابِيلَ فَفَتَنَهُ فَكَانَ مِنَ الْخَاسِرِينَ...

۲. وَ قَالَ (ع) الْحَسَدُ حَسَدَانِ حَسَدٌ فِتْنَةٌ وَ حَسَدٌ غَفْلَةٌ فَأَمَّا حَسَدُ الْغَفْلَةِ فَكَمَا قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ حِينَ قَالَ اللَّهُ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَ يَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ أَيَّ اجْعَلُ ذَلِكَ الْخَلِيفَةَ مِنَّا وَ لَمْ يَقُولُوا حَسَدًا لِأَدَمَ مِنْ جِهَةِ الْفِتْنَةِ وَ الرَّدِّ وَ الْجُحُودِ وَ الْحَسَدُ الثَّانِي الَّذِي يَصِيرُ بِهِ الْعَبْدُ إِلَى الْكُفْرِ وَ الشَّرِكِ فَهُوَ حَسَدُ إِبْلِيسَ فِي رَدِّهِ عَلَى اللَّهِ وَ إِبَائِهِ عَنِ السُّجُودِ لِأَدَمَ ع...

۳. ... لَيْسَ مِنْ أَخْلَاقِ الْمُؤْمِنِ الْمَاتِقِ وَ لَا الْحَسَدِ- إِلَّا فِي طَلَبِ الْعِلْمِ...

۴. ... فَلَا تَغْتَبَطُوا أَمْثَالَ الْأَمْوَالِ إِلَّا بِمَنْ جَادَ بِمَالِهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ...

۵. ... لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ رَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَالًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ آتَاهُ اللَّيْلُ وَ آتَاهُ النَّهَارُ وَ رَجُلٌ آتَاهُ الْقُرْآنُ فَهُوَ يَقُومُ بِهِ آتَاهُ اللَّيْلُ وَ آتَاهُ النَّهَارُ...

۶. ... قَالَ لَمَّا لَقِيَ إِخْوَهُ يُوسُفُفَ يُوسُفُفَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ فِي الْجُبِّ نَزَلَ عَلَيْهِ جِبْرَائِيلُ عَ وَ قَالَ يَا عَلَّامُ مَنْ طَرَحَكَ فِي هَذَا الْجُبِّ فَقَالَ إِخْوَتِي لِمَنْزِلَتِي مِنْ أَبِي حَسَدُونِي...

۷. ... قَالَ لَمَّا قَرَّبَ ابْنَا آدَمَ ع الْقُرْبَانَ فَتَقَبَّلَ مِنْ هَابِيلَ وَ لَمْ يَتَقَبَّلْ مِنْ قَابِيلَ دَخَلَ قَابِيلَ مِنْ ذَلِكَ حَسَدًا شَدِيدًا...

۸. ... فَلَمَّا صَعِدَ وَ رَأَى شُكْرَ نِعْمَةِ أُيُوبَ حَسَدَهُ إِبْلِيسَ...

۹. ... إِذَا قَامَ الرَّجُلُ إِلَى الصَّلَاةِ أَقْبَلَ إِبْلِيسَ يَنْظُرُ إِلَيْهِ حَسَدًا لِمَا بَرَى مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ الَّتِي تَغْشَاهُ...

۱۰. ... عَرَضَ إِبْلِيسَ لِوَجْهِ ع وَ هُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فَحَسَدَهُ عَلَى حُسْنِ صَلَاتِهِ...

۱۱. ... فَقَالَ أَبُو جَهْلٍ اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا الَّذِي يَقُولُ مُحَمَّدٌ هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا جِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوْ آتِنَا بِعَذَابِ أَلِيمٍ حَسَدًا لِرَسُولِ اللَّهِ ص...

۱۲. ... فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص لَمَّا ظَهَرَ بِالْمَدِينَةِ اشْتَدَّ حَسَدُ ابْنِ أَبِي لَهَبٍ فَدَبَّرَ عَلَيْهِ أَنْ يَخْفِرَ لَهُ خَفِيرَةً فِي مَجْلِسٍ مِنْ مَجَالِسِ دَارِهِ...

۱۳. ... وَ قَدَّ شَكْوَتُ إِلَيْهِ حَسَدَ قُرَيْشٍ وَ الْمُنَافِقِينَ...

۱۴. ... إِنْ عَلِمْنَا أَهْلَ الْبَيْتِ يَسْتَنْكِرُ وَ يُبْطَلُ وَ يُقْتَلُ زَوَانَهُ وَ يَسَاءَ إِلَيَّ مَنْ يَتْلُوهُ نَبِيًّا وَ حَسَدًا لِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ عِزَّةَ الْوَصِيِّ وَصِيِّ النَّبِيِّ (ص)...

برانگیختن حسادت تاثیر گذار است.

البته باید توجه داشت که حسادت دارای نشانه‌های است. دو رویی [۱۱۹] ، بخل ورزیدن [۸۵] اندوهگینی [۸۵] ، ناراحتی از شادی دیگران [۸۵] ، تعویق در محبت ورزیدن [۸۵]، دشمنی با نعمات خداوند [۸۴] ، پرخاشگری [۸۵] ، شبیه ترین ظالم به مظلوم [۸۵] روابط دوستانه ناسالم [۱۲۰] ، انکار برتری [۱۲۱]، القای شبهه در مسائل معنوی [۱۲۲] عدم ایمان [۱۲۳] خشم بر بی‌گناه [۸۵] دوری از خدا و پیامبر(ص) [۸۴]، بیماری جسمانی [۸۵] غیبت [۱۲۴] و چاپلوسی دیگران [۱۲۴] را می‌توان نشانه‌شناسی انسان حسود یا به طور کلی حسادت دانست.

ناگفته نماند که نه تنها حسادت دارای پیامدهایی درون فردی از جمله غصه دار بودن [۸۵] ، کاهش لذت از زندگی [۸۱] عدم آرامش قلب [۱۲۵] ، رفتن به سوی هلاک [۸۰] و غفلت از سلامتی [۸۵] است که موجب رنج و پریشانی درونی حسودخواهد شد بلکه دارای پیامدهای بین فردی نیز است. از بین بردن انسجام گروهی [۸۰] دسیسه چینی [۱۲۶] و عدم جلب محبت دیگران [۱۲۷] برخی از این پیامدها است.

نکته قابل توجه آن است که حسادت همواره متوجه دیگری است و این دیگری می‌تواند شامل پیامبر(ص) [۸۷] و سایر معصومین(ع) [۱۲۸] و یا فرد نزدیک و آشنا و غیر آشنا باشد و حتی گستره آن به حدی باشد که برخی گروه‌ها به افراد خاصی حسادت ورزد مانند حسادت قریش و منافقین به پیامبر (ص) [۹۷] و یا حسادت یک شخص به گروهی از مردم باشد [۱۲۹]

در روایات معصومین(ع) راه‌های برون رفت از حسادت در سه وجه مطرح شده است. وجه اول کنترل، مهار و بازداشتن فرد از فکر یا عمل حسادت ورزانه و وجه دوم اجتناب از قرار گرفتن در موقعیت یا شرایط برانگیزاننده حسادت و وجه سوم توجه به هدف‌های متعالی. برخی از راه‌های برون رفت از حسادت در روایات عبارتند از: پرهیز و اجتناب از حسادت [۱۳۰]، پرهیز از کنایه، کنترل زبان، کنترل دست و بدن [۱۳۱]، فراهم نکردن زمینه بروز حسادت [۱۳۲] درخواست افزایش عقل از خداوند [۱۳۳] اندیشیدن به وعده‌های برتر و هدف‌های متعالی و معنوی [۱۳۴] و تقوا پیشه کردن [۱۳۵].

در جدول ۱ فراوانی مقوله‌های حسادت در روایات بحارالانوار منعکس شده است.

جدول ۱. فراوانی مقوله‌های حسادت در روایات بحارالانوار

ردیف	طبقه	تعداد مؤلفه‌های روایات	ردیف	طبقه	تعداد مؤلفه‌های روایات
۱	آثار تخریبی حسود به خود	۱۲	۹	وصف حسادت	۳۶
۲	آثار تخریبی حسود در دیگری	۱۰	۱۰	شکل‌گیری حسادت	۳
۳	پیامد حسادت بر دیگری	۱	۱۱	ویژگی فرد حسود	۲۴
۴	دامنه نمود حسادت	۹	۱۲	نمونه‌های حسادت	۲۳
۵	مفهوم حسادت	۳	۱۳	چگونگی عمل در مقابل با حسادت	۷
۶	انواع حسادت	۱	۱۴	عوامل ایجاد حسادت	۲۱
۷	غبطه	۴	۱۵	درمان حسادت	۳
۸	هدف حسود	۳			

یا تمایزهاست می‌پردازیم:

الف) حسادت در روان‌شناسی به عنوان هیجانی در نظر گرفته می‌شود که جنبه‌ی مثبت به همراه ندارد، بلکه حالتی است که بر مبنای یک تهدید در از دست دادن رابطه‌ای با ارزش یا با کیفیت، و یا یک مشی با ارزش مطرح می‌شود، پس همواره یک رقیب در آن مطرح است. هرچند این تهدید می‌تواند واقعی یا تصویری باشد، پس در پاسخ به بی‌وفایی برانگیخته می‌شود. در قرآن حسادت نوعی انتقال نفس تلقی می‌گردد. این امر به نعمتی بازمی‌گردد که در دیگری دیده می‌شود و فرد حسود آرزوی زوال یا نابودی آن را دارد. حسادت شامل جنّ و انس می‌شود و بیشتر دربرگیرنده‌ی یک نوع است. هرچند که ممکن است به حسادت شیطان به انسان اشاره شود. البته باز هم دیگری مطرح است. این امر در روایات و آیات دارای وجوه مشترک

نتایج مندرج در جدول ۱ نشان می‌دهد که بیشترین فراوانی به ویژگی‌های حسادت باز می‌گردد و کمترین آن‌ها به انواع حسادت، هرچند این امر به تنهایی نمایان‌گر اهمیت صرف مقوله نیست ولی توجه را نمایان می‌سازد.

۳) تشابه و تمایز مفهومی و ابعاد حسادت در قرآن و متون روایی با روان‌شناسی

برای شناسایی تشابه و تمایز مفهومی و ابعاد حسادت در قرآن و متون روایی با روان‌شناسی لازم است به فشرده آن‌چه که در مورد حسادت در قرآن و روایات و نیز روان‌شناسی بازگردیم.

مرور این نتایج می‌تواند زمینه مقایسه یافته‌ها را فراهم سازد. در زیر به جنبه‌های مختلف، که دربرگیرنده تشابهات

که در موارد زیادی هر دو را، دو روی یک سکه می‌دانند. (ت) در متون روایی و قرآن، حسادت در گستره‌های متعددی چون منزلت اجتماعی، معنوی و مادی مطرح می‌شود. در روان‌شناسی نیز این موقعیت‌ها مدنظر قرار می‌گیرد؛ چون همواره در حسادت در نگاه اسلامی و علمی، دیگری و توانشی یا نعمت در دیگری مطرح است.

(ث) حسادت در روان‌شناسی دو جنبه درون فردی و بین‌فردی را در برمی‌گیرد که در متون روایی و قرآن نیز بر هر دو جنبه تکیه شده است. به دیگر سخن، در متون روایی و قرآن، اشاره شده که حسادت در عین این‌که می‌تواند جنبه پریشانی فردی را پوشش دهد، در عین حال جنبه‌های برون فردی یا اجتماعی را نیز دربرمی‌گیرد. بنابراین هم رنج روان‌شناختی و هم آثار اجتماعی حسادت مدنظر است. آثاری که در دین برشمرده می‌شود در عین این‌که مترتب بر شرایط خود فرد است و نمود اجتماعی آن نیز مدنظر است، عواقب فردی اخروی آن نیز مورد توجه قرار گرفته است.

(ج) بروز حسادت می‌تواند جنبه‌های عینی و عملیاتی داشته باشد و نیز ممکن است جلوه برونی پیدا نکند. این امر در رفتارهای عینی و مکانی و نیز پریشانی روان‌شناختی می‌تواند بارز گردد. هم روان‌شناسی و هم متون روایی و قرآن، بر این نکته تأکید دارند.

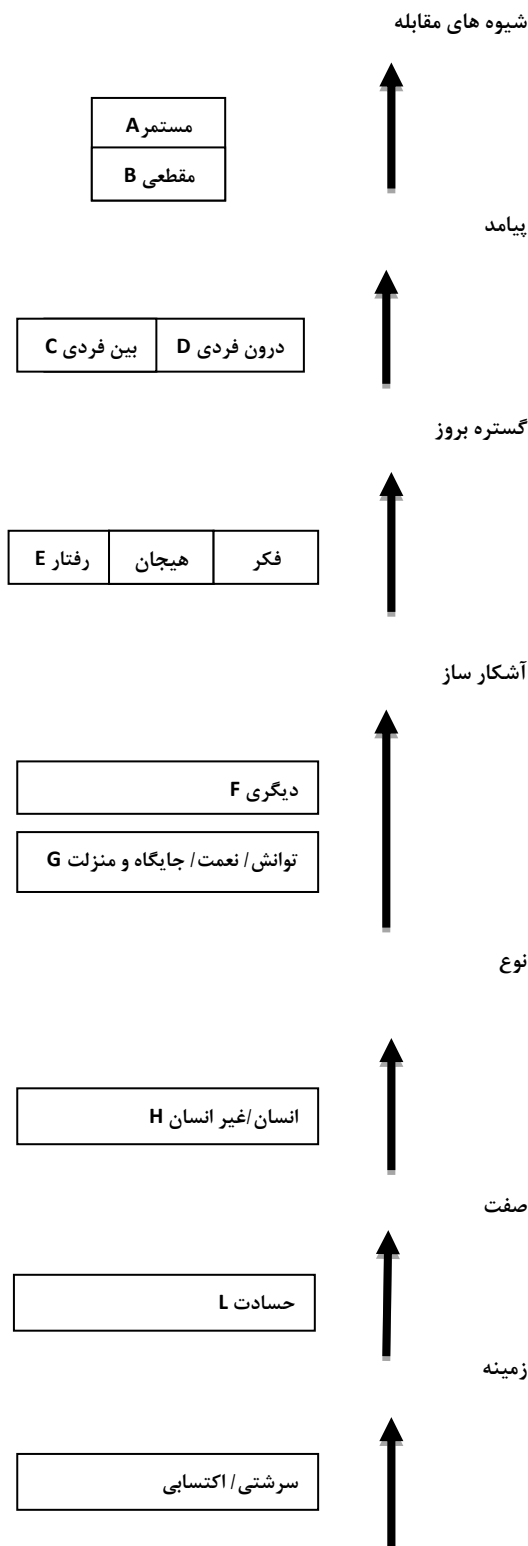
(چ) در متون روایی و قرآن، گاه به حسادت فرد به سمت گروه یا گروه به سمت فرد نیز اشاره شده است. این امر زمانی است که به حسادت به یک موقعیت قومی، یا رفتار قومی که به یک فرد حسادت می‌ورزند، اشاره شده است. این امر به شکل کنونی در روان‌شناسی مورد توجه جدی نبوده است.

(ح) در متون روایی و قرآن، راه‌هایی برای کاهش یا کنترل و یا پیشگیری از رفتارهای حسادت‌ورزانه مطرح شده است. یکی از بنیادی‌ترین این موارد، به کوشش برای نزدیک شدن به خداوند و تقوی بازمی‌گردد. در وجه عملی، حداقل تا آن‌جا که می‌تواند به عینی‌سازی رفتار حسادت‌ورزانه اقدام نکند.

هم‌چنین در این متون، اشاره دارد که فرد تلاش کند در جنبه‌های کلامی و عملی، کنترل و مهار ایجاد کند. افزایش آگاهی‌ها و رفتارهای عاقلانه، اندیشیدن به وعده‌های متعالی و برتر، اجتناب از موقعیت‌های برانگیزاننده حسادت یا افکار مرتبط با حسادت، بازمی‌گردد. در روان‌شناسی ممکن است مستقیماً به تقوی یا پناه بردن به خداوند اشاره نشده باشد، اما رفتارها و باورهای اسلامی که فرد را در جهت کاهش آلام، رنج‌ها و پریشانی‌ها، یاری دهد، مورد توجه قرار گرفته است. البته در روان‌شناسی به دو جنبه توجه شده است:

و تکمیل‌کننده است و در توازی با یکدیگر قرار می‌گیرد. (ب) حسادت امری است که هم در جن و انس و هم در فرشتگان درنظر گرفته شده است. به‌گونه‌ای این صفت مطرح شده که یک ظرفیت ویژه در انسان درنظر گرفته شده که گویی پیشینی است. هرچند می‌تواند دربرگیرنده یادگیری نیز باشد. در روان‌شناسی تحت‌تأثیر روان‌شناسی تکاملی، حسادت یک توانش برای بقا درنظر گرفته شده است و بدین خاطر بر اساس زمینه‌های سرشتی موردتوجه واقع شده است. در دین اولین گناه و اولین جرم را به حسادت نسبت می‌دهند. حسادت یک صفت منفی تلقی می‌گردد، هرچند این امر به وفور در متون روایی و قرآن دیده شده، اما گاه به جنبه‌های مثبت آن نیز اشاره گردیده است. در اشاره اخیر ممکن است به انواع حسادت و یا جنبه‌های متمایز از آن بازگردند؛ این امر را در مورد بعدی پی می‌گیریم.

(پ) حسادت در روان‌شناسی به حسادت عاطفی و جنسی تقسیم می‌شود. در واقع این نوع تقسیم‌بندی به جنسیت باز می‌گردد. به عبارت دیگر، در پاسخ به بی‌وفایی، زنان بیشتر حسادت عاطفی و مردان بیشتر حسادت جنسی را آشکار می‌سازند. از طرف دیگر حسادت، به دو نوع حسادتی که طبیعی است که شامل موارد بالا و مورد اشاره می‌گردد، اما حسادتی داریم که اشتغال ذهنی فرد را پوشش می‌دهد که این اشتغال ذهنی غیرمعمول است و واقعی نیست؛ به‌گونه‌ای که حالت وسواس‌گونه‌ای را رقم می‌زند. این حسادت در روان‌شناسی، حسادت مرضی تلقی می‌گردد. در متون روایی و قرآن، از انواع حسادت صحبت می‌گردد. در این انواع بحث جنسیت مطرح نشده است. در دین نیز حالت ابعادی حسادت را می‌توان از غبطه تا حسادت سراغ گرفت. بدین خاطر حسادت در جنبه منفی آن مذموم است و نه محمود. پس حسادت مثبت و منفی داریم و هم حسادت فتنه و غفلت. حسادت فتنه به جنبه منفی بازمی‌گردد که فرد آرزوی زوال یا نابودی نعمت در دیگری را همراه با انکار حق دارد. اما حسادت غفلت، مثل حسادت ملائکه به انسان، به خاطر غفلت آشکار شده و نه فتنه و انکار. اوج این نوع حسد را در رفتار فرشتگان در مقابل سخن خداوند در خلیفه قرار دادن انسان می‌توان یافت. در واقع، در اینجا نشان داده می‌شود که حسادت در هر دو به آرزو بر می‌گردد ولی یکی، آرزوی نشات گرفته از ناآگاهی و دیگری آرزوی نشات گرفته از فتنه و انکار حق. البته در روان‌شناسی به یک نکته نیز اشاره شده که حسادت گاه بر از دست دادن یک موقعیت یا طرد بنا شده یا بر آرزوی زیاد داشتن چیزی یا احساس بی‌کفایتی بازمی‌گردد

نخست مساله خود حسادت، و شرایط تشخیص آن. یعنی حسادت انطباقی و سازگارانه و یا حسادت مرضی. سپس به رفع عوامل مرتبط و افزایش توانمندی فرد در جنبه‌های شناختی یا عاطفی برای مقابله با حسادت اشاره گردیده است. بنابراین ممکن است روش‌هایی که موردنظر دو متن اسلامی و علمی است، تفاوت‌ها و تشابهاتی داشته باشد، اما هر دو در توازی با یکدیگر قرار می‌گیرند نه در تنافر با این حال بسته به زمینه‌های علمی و اسلامی، ممکن است هم شیوه‌ها و هم برخی الگوهای ترمیمی متفاوت باشند.

طراحی الگوی مقدماتی حسادت مبتنی بر برداشت از قرآن و روایات بحارالانوار

نگاه به مقوله‌ها، مفاهیم و طبقه‌بندی «حسادت» مبتنی بر برداشت از آیات قرآن و روایات بحارالانوار و تعمق در آن، امکان طراحی یک الگوی مرکب از متغیرهای به هم وابسته را فراهم می‌سازد. هرچند آن چه ارائه می‌شود، برداشت نویسندگان، برای انسجام بخشی و تعیین نوع روابط بین متغیرها و مقوله‌های متعدد است. در نمودار ۱ الگوی مقدماتی حسادت مبتنی بر برداشت از قرآن و روایات بحارالانوار نمایش داده می‌شود.

نمودار ۱. الگوی مقدماتی حسادت مبتنی بر برداشت از قرآن و روایات بحارالانوار

• جایگاه گروه یا قوم
جدول H. نوع
حسادت انسان حسادت فرشتگان حسادت شیطان
جدول L. نشانه‌شناسی حسادت‌ورزی: جنبه‌های مثبت و منفی
آرزومندی زوال نعمت / توانش دیگری دورویی و دو چهرگی کتمان حقیقت خشمگینی و پرخاشگری خطاهای شناختی متجاوز حسادت جنبه‌های معنوی بخل ورزی اندوهگینی ناراحتی از شادی دیگران دشواری در محبت ورزیدن حسرت مستمر روابط دوستانه ناسالم نقصان سلامت بدنی نابردبار پرشان گرفتار در دام گناه ایمان کم انکار صفات مثبت دیگران دشمنی با نعمات خداوند

بحث و نتیجه‌گیری

آن‌چه که در تحقیق حاضر به دست آمده است در واقع در تناظر با تحقیقات دیگر قرار ندارد. هنگامی که به تولیدات مربوط به حسادت باز می‌گردیم با دو دسته آثار روبرو هستیم. یک دسته از آن‌ها بیشتر مبتنی بر نوعی برون‌شد بر مبنای دیدگاه‌ها یا متون اخلاقی و یا استفاده از روایات و یا براساس دیگر متون موجود، به صورت تدوین یا تنظیم نوشتاری است. دسته دوم در آثاری در فضای علمی و دانشگاهی یا حوزوی است که مدعی تحقیق و پژوهش‌اند. در این قسمت ما با دسته نخست سرو کار نداریم، بلکه به گروه دوم برون‌شده‌ها نظر داریم. این دسته پژوهش‌ها، مدعی مسأله‌مداری‌اند. اما نگاهی به تلاش آن‌ها، همان‌گونه که در مقدمه هم اشاره شد بر متدولوژی دقیقی استوار نیست. آن‌چه پژوهش را در گستره‌ی یافته‌ها ارزشمند می‌سازد، روش مندی آن است. ادعای تحقیق کنونی در اصل بر روش مند بودن آن است. به همین خاطر با آسودگی می‌توان از محدودیت‌های ممکن هم سخن گفت.

ادعای تحقیق حاضر حاصل تلاش در جهت سرشماری کامل متن روایی بحارالانوار است. در این کار هم فایده و هم نقصان متصور است. اول این‌که سعی شده حتی الامکان هیچ روایتی در فضای روایات شیعی دور از نظر نماند، اما کاستی آن به عدم پالایش روایات باز می‌گردد. این نقطه

در جدول ۲ جزئیات مرتبط با الگوی حسادت منعکس

شده است.

جدول ۲. جزئیات مرتبط با الگوی حسادت

جدول A. شیوه‌های مقابله مستمر
۱. پناه بردن به خدا ۲. تقوا پیشه کردن

جدول B. شیوه‌های مقابله مقطعی

۱. شناختی: علم‌آموزی / افزایش آگاهی / افزایش رفتار عاقلانه به وعده‌های برتر اندیشیدن ۲. عملی: کنترل زبان و بدن و رفتار دوری از کنایه زدن دوری از شرایط که حسادت را بر می‌انگیزد اجتناب از حسادت ورزی پیشگیری از اقدام عملی مبتنی بر حسادت

جدول C. پیامدهای بین فردی حسادت

جنایت و تجاوز جرم کاهش یا تخریب روابط بین فردی کاهش یا تخریب کننده روابط مثبت فردی و اجتماعی ایجاد شبهه در دیگران نسبت به دین و معنویت ایجاد تفرقه و تفرق آفت دین انکار فضائل دیگران هم نشینی بد موجب ننگ شکستن انسجام گروهی دسیسه چینی
--

جدول D. پیامدهای درون فردی حسادت

رنج و پریشانی روان شناختی مشکلات جسمی غفلت از سلامتی بازداری از آگاهی و علم آموزی منفور نزد دیگران و خدا کاهش اطمینان قلبی و اعتماد به نفس کاهش لذت فردی از زندگی کاهش بردباری و عمل کاهش رفتار نیک

جدول E. گستره بروز حسادت

جنبه‌های هیجانی و پریشانی فرد اشتغال ذهنی بروز رفتارهای عینی به شکل کلامی و غیر کلامی یا تلفیق آن‌ها خطاهای شناختی

جدول F. دیگری

فرد به فرد فرد به گروه گروه به فرد
--

جدول G. آشکارسازی حسادت

۱. جایگاه و موقعیت‌های دیگری: • اجتماعی • اقتصادی • معنوی • علمی
--

برای دیگری هم دارد. این آثار غالباً مخرب است و باید راه هایی را برای مقابله یافت. این راه‌ها شامل یک راه بنیادی پناه بردن به خداوند و افزایش آگاهی نسبت به چنین شرایطی و افزایش عقلانیت و راه مقطعی اجتناب از بروز حسادت یا دوری از شرایط حسادت برانگیز است.

محدودیت‌های پژوهش

ا. تحقیق حاضر به منظور واریسی حسادت و ترسیم الگوی آن، فقط بر واژه حسد و مشتقات آن تمرکز نموده است و نتایج مربوط به واژه‌هایی را که تقارب یا تقابل و یا پیوندی نزدیک با حسادت دارند، محور مطالعه قرار نداده است.

ب. در مورد قرآن تمامی آیات محور بررسی بوده، اما در مورد بررسی روایات، تلاش مطالعه کنونی فقط به متن بحارالانوار محدود بوده است و نه متن‌های دیگر روایی، به ویژه منابع اهل سنت.

ج. توجه به منابع روان‌شناسی و دریافت مفهوم حسادت در آن‌ها به طور کلی انجام شده، در حالی که در روان‌شناسی دیدگاه‌های نظری متعددی مطرح می‌باشند که مطالعه کنونی محور تلاش خود را بدون توجه به دیدگاه‌های نظری خاص انجام داده است.

پیشنهاد‌های پژوهش

ا. در تحقیق حاضر کلیه روایات مرتبط با واژه حسادت در بحارالانوار مورد استفاده قرار گرفته است، پیشنهاد می‌شود در تحقیقات بعدی ابتدا روایات مورد ارزیابی قرار گیرند سپس طبقه بندی و مفهوم سازی از آن‌ها صورت گیرد، تا مدل نهایی، دقیق تر ترسیم گردد.

ب. انجام تحقیقی مشابه براساس نهج البلاغه و صحیفه سجادیه برای دستیابی به مفهوم و ابعاد حسادت در این متون و مقایسه آن با دیگر یافته‌های اسلامی و روان‌شناسی حسادت.

ج. واریسی مفهوم و ابعاد حسادت در متون فلسفی، اخلاقی و نظم و نثر فارسی برای گسترش مفهوم یاد شده و مقایسه‌های دیگر.

د. انجام پژوهش‌های تطبیقی: با توجه به مفهوم و ابعاد حسادت در دیگر ادیان و مقایسه آن با متون اسلامی اسلامی.

قوت به شکل سرشماری به تمام روایات بحارالانوار باز می‌گردد. اما نکته مهم اینست که گام بعدی دریافت مفاهیم برآمده از آیات و روایات بوده، که این کار با دقت انجام شده است. شاید برخی از این مفهوم بندی‌ها در نظر دیگری مقدراری متمایز و با نام دیگری تنظیم گردد. اما اگر معیاری برای تنظیم کردن مشابهات مفهومی در نظر گرفته شود، باز هم در کنار هم قرار می‌گیرند. بعد از این کار مقوله بندی مفاهیم به دست آمده، انجام شده است. این مقوله بندی خوشه‌های مفهومی را ساخته که امکان یک دریافت منسجم تر را فراهم می‌سازد. البته این نوع مفهوم سازی‌ها و مقوله بندی‌ها به سطح کنونی دانش و علم بشری باز می‌گردد و نمی‌تواند جدای از آن‌ها انجام شود. البته منظور ما نوعی التقاط هم نیست، اما دانش‌ها در یکدیگر موثرند به ویژه مفاهیمی که با شرایط زمان و مکان وفق دارند و گسترش می‌یابند.

مقایسه برون‌شدهای روان‌شناختی نشان‌گر تفاوت‌ها و تمایزهایی با یافته‌های این تحقیق است. نکته مهم اینست که به نحوی بر بنیان‌های از پیش تعیین شده در هردو اشاره داریم. اما در منظر اسلامی وجه منفی حسادت غلبه دارد. در روان‌شناسی وجه تطبیقی از اهمیت بارزی، تحت تأثیر روان‌شناسی تکاملی برخوردار است. البته روان‌شناسی از وجه وسواس‌گونه و مرضی حسادت هم صحبت می‌کند که در شرایط شدید آن با اختلال مواجه هستیم. همچنین در متون اسلامی بحث جنسیت مطرح نشده و جدی تلقی نمی‌شود اما در روان‌شناسی غلبه رفتارهای حسادت گونه در وجه عاطفی و جنسی با جنسیت مطرح شده است. پیامدها نیز در هر دو گستره، با وجه درون و برون فردی مورد توجه قرار گرفته است. در متون اسلامی متکی برگستره‌ی مورد بحث از انسان و هم غیر انسان سخن گفته شده و حسادت به آن‌ها نیز نسبت داده شده است. اما در روان‌شناسی فقط به گستره‌ی انسانی یا رابطه‌ی انسان در رابطه‌ی اجتماعی توجه شده است. وجه اشتراک مهم دیگر در هردو، مسأله دیگری در به وجود آوردن رفتار حسادت گونه است. هردو گستره دیگری، آن هم دیگری برخوردار از یک موقعیت رقابت آمیز مطرح است

درک یافته در یک الگوی منسجم نشانگر تعامل مفاهیم با هم هستند. در واقع این الگوی هم‌نوا نشان می‌دهد که ما با یک صفت از پیش تعیین شده متعامل با یادگیری در یک فرد روبرو هستیم که در برابر جایگاه یا منزلت دیگری واکنش‌هایی را بر می‌انگیزد که خواهان نابودی آن توانمندی در دیگری است و فکر و هیجان و رفتار فرد را در برمی‌گیرد و آثاری برای خود او و در عینی شدن یا عملی شدن رفتار،

پیشنهادهای کاربردی

ا. با توجه به نقش مهم حسادت در قرآن و روایات بحارالانوار، و تأثیر آن در رفتارهای انسان، پیشنهاد می‌شود متخصصین علوم اسلامی و علوم غیر دینی، شیوه‌های عملیاتی روشهای کاهش جنبه‌های مخرب حسادت در گستره‌های فردی، خانوادگی و اجتماعی را طراحی کنند.
 ب. طراحی ابزارها و آزمون‌هایی برای ارزیابی، میزان و ابعاد حسادت در رفتارهای فردی مبتنی بر یافته‌های کنونی و تعیین وجوه آسیب شناسانه و سالم آن.
 ج. طراحی برنامه‌های مشاوره‌ای و درمانی برای ایجاد آگاهی‌ها، مهارت‌ها و یا روش‌های کاهش رفتارهای حسادت گونه آزارنده.

منابع

- ۱- ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة، ج اول، قم، ج ۴، ص ۴۰۱، ص ۴۱۱.
- ۱۱- ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱). المحکم و المحيط الأعظم، محقق: هنداوی، عبدالحمید، ج اول، بیروت: دار الکتب العلمیة، ج ۵، ص ۳۶۷.
- ۱۲- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، قم، دار الهجره، ج ۱، ص ۱۳۵.
- ۱۳- عسکری، حسن بن عبدالله (۱۴۰۰). الفروق فی اللغة، ج اول، بیروت: دار الافاق الجدیده، ص ۱۲۱.
- ۱۴- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). کتاب العین، قم، نشر هجرت، ج ۸، ص ۲۳۸.
- ۱۵- نووی، یحیی ابن شرف (بی‌تا). المجموع شرح المذهب، بیروت - لبنان: دارالفکر، ج ۶، ص ۹۷.
- ۱۶- قرطبی محمد بن احمد (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ج ۲، ص ۷۱.
- ۱۷- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). مجموعه آثار شهید مطهری، ج هشتم، قم: صدرا، ج ۲۳، ص ۲۳۰.
- ۱۸- غزالی، محمد بن محمد (۱۳۸۳). احیاء علوم الدین، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیوچم، ج ۱، ص ۱۴۰، ج ۳، ص ۲۰۴، ص ۱۶۸.
- ۱۹- رازی، فخر الدین ابوعبدالله محمد بن عمر (۱۴۲۰). مفاتیح الغیب، ج سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۱۰، ص ۱۰۵؛ ج ۳، ص ۶۴۶، ص ۶۵۰.
- ۲۰- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۸۳). اخلاق در قرآن، محقق: اسکندری، محمد حسین، قم، ناشر: مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ص ۲۳۶.
- ۲۱- نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۳۸۷). جامع السعادات، محقق، کلانتر، محمد. قم: مؤسسه مطبوعات اسماعیلیان، ج ۲، ص ۲۱۰، ص ۲۰۲، ص ۴۶۴.
- ۲۲- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، ج اول، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ج ۲۲، ص ۵۸، ج ۳، ص ۴۲۵-۴۲۳.
- ۲۳- موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۸۷). شرح چهل حدیث، ج ۳۶، تهران: نشر آثار امام خمینی، ص ۱۰۷.
- ۲۴- نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۳۷۸). معراج السعاده، قم: هجرت، ص ۴۶۳.
- ۱- ثعلبی، احمد بن محمد (۱۴۲۲). الکشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۲۲، ج ۱: ۲۵۶
- ۲- أزهری، محمد (۱۴۲۱). تهذیب اللغة، ج اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۴: ص ۱۶۴.
- ۳- ابوالفتوح رازی، حسین (۱۴۰۸). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیرالقرآن، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ج ۲: ص ۱۰۶.
- ۴- بستانی، فواد افرام (۱۳۷۵). فرهنگ ابجدی، ج دوم، تهران: اسلامی، ص ۷۸۹، ص ۳۳۰، ص ۸۴۵، ص ۸۹۲.
- ۵- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶). الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیه، تصحیح: احمد عبد الغفور عطار، بیروت: دار العلم للملایین، ج اول، ص ۴۶۵.
- ۶- طریحی، فخر الدین (۱۳۷۵). مجمع البحرین، تحقیق: سید احمد حسینی، ج سوم، تهران: کتابفروشی مرتضوی، ج ۳، ص ۳۷.
- ۷- قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۷). تفسیر احسن الحدیث، ج سوم، تهران: بنیاد بعثت، ج ۱۲، ص ۴۱۶.
- ۸- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). المفردات فی غریب القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داودی، ج اول، دمشق: دارالعلم الدار الشامیة، ص ۲۳۴.
- ۹- مصطفوی حسن (۱۳۶۰). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ج ۲، ص ۲۵۰؛ ج ۷، ص ۳۱۲.

- ۲۵- داودی، عبدالوحدید (۱۳۹۲). نشانه‌شناسی کبر، حرص و حسادت در منابع اسلامی با گرایش روان‌شناسی مثبت، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته روانشناسی بالینی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبایی.
- ۲۶- عرب عامری، زینب (۱۳۸۸). همانندی‌ها و ناهمانندی‌های جنسی در حسادت، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته روانشناسی بالینی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد.
- ۲۷- ولی‌زاده، ابوالقاسم (۱۳۹۱). نشانه‌شناسی حسادت با تکیه بر منابع اسلامی، نشریه معرفت، سال ۲۱، ش ۱۷۴، صص ۷۳-۹۰.
- ۲۸- بئاتریس، گورینه، واکنس، روسو (۱۳۸۴). غلبه بر حسادت، مترجم، تجویدی، فروزان. تهران: انتشارات جیحون، ص ۱۳.
- 29- Eral, B (1998). "Gender Difference in Jealousy": Sexual versus Emotional Infidelity. A thesis presented to the Faculty of California State University, Fullerton for the Degree Master of Science in Psychology .
- ۳۰- گودرزی، پگاه (۱۳۹۱). «بررسی مقایسه ای میزان حسادت عاطفی و جنسی در بین متأهلین در آستانه طلاق و عادی با توجه به جنسیت»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه علم و فرهنگ.
- ۳۱- عرب‌عامری، زینب و شعیری، محمدرضا و اصغری مقدم، محمدعلی (۱۳۹۱). مقایسه بی‌وفایی جنسی در مردان و زنان دانشجوی، مجموعه مقالات ششمین سمینار سراسری بهداشت روانی، دانشگاه گیلان .
- ۳۲- اعتباری، محمدرضا (۱۳۸۰). حسد و آثار آن در قرآن و حدیث، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس
- ۳۳- حاجی زمانی، فاطمه (۱۳۸۷). عواقب فردی حسد، پایان‌نامه کارشناسی، حوزه علمیه جامعه الزهراء، قم.
- ۳۴- مطهری‌نسب، اکرم (۱۳۸۴). حسد در دیدگاه قرآن و سنت، پایان‌نامه کارشناسی، حوزه علمیه کوثر، تهران.
- ۳۵- مرادی، امّ البنین (۱۳۸۳). حسد از نگاه آیات و روایات، پایان‌نامه کارشناسی، حوزه علمیه جامعه الزهراء، قم .
- ۳۶- شهر خرقانی، فاطمه (۱۳۸۱). حسد و آثار آن، پایان‌نامه کارشناسی، حوزه علمیه جامعه الزهراء، قم.
- ۳۷- غلامی‌ارموده، طاهره (۱۳۸۱). حسد از دیدگاه آیات و روایات، پایان‌نامه کارشناسی، حوزه علمیه جامعه الزهراء، قم.
- ۳۸- شیرینی، مریم (۱۳۷۸). حسد و آثار فردی و اجتماعی آن، پایان‌نامه کارشناسی، حوزه علمیه جامعه الزهراء، قم.
- ۳۹- وصله، مهناز (۱۳۷۷). حسد در قرآن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی تهران شمال.
- ۴۰- علم الهدی، سیدمحمدحسن (۱۳۹۴). تحلیل روش قرآن کریم در درمان حسد، پژوهش‌نامه اخلاق، ش ۲۷، صص ۸۲-۶۷
- ۴۱- سروش، محمدعلی (۱۳۸۶). شعله‌های سرد بررسی حسادت در قرآن و حدیث، چ دوم، قم: دارالحدیث .
- ۴۲- فیضی دکنی، ابوالفضل (۱۴۱۷). سواطع الالهام فی تفسیر القرآن، تحقیق: سید مرتضی آیت الله زاده شیرازی. چ اول، قم: دارالمنار، ج ۶، ص ۴۲۳
- ۴۳- قشیری، عبدالکریم بن هوزن (بی‌تا). لطایف الاشارات، تحقیق: ابراهیم بسیونی، چ سوم، مصر: هیئته المصریة العامه للکتاب، ج ۳، ص ۷۸۶.
- ۴۴- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۱). الأمل فی تفسیر کتاب الله المنزل، چ اول، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب، ج ۲۰، صص ۵۷۷؛ ج ۱: ۳۳۵-۳۳۷.
- ۴۵- ابن قطب بن ابراهیم، سید (۱۴۱۲). فی ظلال القرآن، چ ۱۷، بیروت- قاهره: دارالشروق، ج ۶، ص ۴۰۰۸.
- ۴۶- ابن جزی غرناطی، محمد بن احمد (۱۴۱۶). التسهیل لعلوم التنزیل، تحقیق: عبدالله خالدی، چ اول، بیروت: شرکت دار الارقم بن ابی الارقم، ج ۲، ص ۵۲۷.
- ۴۷- مراغی احمد بن مصطفی (بی‌تا). تفسیر المراغی، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ج ۳، ص: ۲۶۹؛ ج ۵، ص ۶۳.
- ۴۸- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن، چ: پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، ج ۲۰، ص ۳۹۳؛ ج ۴: ۳۷۶.
- ۴۹- نجفی خمینی، محمد جواد (۱۳۹۸). تفسیر آسان، چ: اول، تهران: انتشارات اسلامی، ج ۱۸، ص ۴۰۷.
- ۵۰- طالقانی، سید محمود (۱۳۶۲). پرتوی از قرآن، چ: چهارم، تهران: شرکت سهامی انتشار، ج ۴: ۳۱۰.
- ۵۱- ابن عاشور، محمد بن طاهر (بی‌تا). التحریر و التنویر. بیروت - لبنان، مؤسسه التاریخ العربیة، ج ۴: ۱۰۷؛ ج ۲۶، ص ۱۴۱؛ ج ۱، ص ۴۳۷، ۵۸۴.

- ۵۲- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۷). تفسیر جوامع الجامع، ج اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران و مدیریت حوزه علمیه قم، ج ۶، ص ۷۴۱؛ ج ۱، صص ۱۴۹-۱۵۰.
- ۵۳- ابن قیم جوزی محمد بن ابی بکر (۱۴۱۰). تفسیر القرآن الکریم (ابن قیم)، تحقیق: ابراهیم رمضان. ج اول، بیروت: دار و مکتبه الهلال، ص ۶۳۶.
- ۵۴- عاملی، ابراهیم (۱۳۶۰). تفسیر عاملی، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: انتشارات صدوق، ج ۸، ص ۷۰۵.
- ۵۵- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چ سوم، تهران، ناصر خسرو، ج ۱۰، ص ۸۶۶؛ ج ۱، ص ۳۵۳.
- ۵۶- قاسمی، محمد جمال الدین (۱۴۱۸). محاسن التاویل، چ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه، ج ۶، ص ۲۰۱.
- ۵۷- امین، سیده نصرت (۱۳۶۱). مخزن العرفان در تفسیر قرآن، تهران: نهضت زنان مسلمان، ج ۳، ص ۳۶۶.
- ۵۸- خطیب، عبدالکریم (بی تا). التفسیر القرآنی للقرآن. بیروت - لبنان: دارالفکر العربی، ج ۱۶: ۱۷۲۵-۱۷۲۷؛ ج ۲، ص ۴۹۶.
- ۵۹- فضل الله، سید محمد حسین (۱۴۱۹). تفسیر من وحی القرآن، چ دوم، بیروت: دارالملاک، ج ۲۴، ص ۴۹۵؛ ج ۷، ص ۳۰۷-۳۰۸؛ ج ۲: ۱۶۸.
- ۶۰- آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: علی عبدالباری عطیه، چ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۱۵، صص ۵۲۳-۵۲۲.
- ۶۱- قمی مشهدی، محمد (۱۳۶۸). کنز الدقائق و بحر الغرائب، تحقیق: حسین درگاهی، چ اول، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ج ۱۲: ۲۸۴.
- ۶۲- سمرقندی نصر بن محمد بن احمد (بی تا). بحر العلوم. بیروت - لبنان: دارالفکر، ج ۳، ص ۳۱۶.
- ۶۳- حقی بروسوی اسماعیل (بی تا). تفسیر روح البیان، بیروت: دارالفکر، ج ۹، ص ۳۰.
- ۶۴- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸). أنوار التنزیل و أسرار التأویل، تحقیق: محمد عبد الرحمن المرعشلی، چ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۲: ۷۹، ۴۲۸.
- ۶۵- زحیلی، وهبه بن مصطفى (۱۴۱۸). التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج، چ دوم، بیروت: دار الفکر، ج ۱، ص ۲۷۱.
- ۶۶- موسوی سبزواری، سید عبد الاعلی (۱۴۰۹). مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، چ: دوم بیروت: موسسه اهل بیت (ع)، ج ۲، ص ۱۲.
- ۶۷- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، چ سوم، بیروت: دار الکتب العربی، ج ۱: ۵۲۲.
- ۶۸- طبری ابو جعفر محمد بن جریر (۱۴۱۲). جامع البیان فی تفسیر القرآن، چ اول، بیروت: دار المعرفه، ج ۵، ص ۸۸.
- ۶۹- حقی بروسوی، اسماعیل (بی تا). تفسیر روح البیان، بیروت: دارالفکر، ج ۱: ۲۰۴-۲۰۵.
- ۷۰- شریف لاهیجی محمد بن علی (۱۳۷۳). تفسیر شریف لاهیجی تحقیق: میر جلال الدین حسینی ارموی (محدث)، چ اول، تهران: دفتر نشر داد، ج ۱: ۱۰۰.
- ۷۱- طیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸). اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات اسلام، ج ۲: ۱۴۸-۱۴۹.
- ۷۲- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو (۱۴۱۹). تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: محمد حسین شمس الدین، چ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمدعلی بیضون، ج ۱، ص ۲۶۵.
- ۷۳- جصاص، احمد بن علی (۱۴۰۵). احکام القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۱، ص ۷۵.
- ۷۴- سبزواری نجفی محمد بن حبیب (۱۴۰۶). الجدید فی تفسیر القرآن المجید، چ اول، بیروت: دار التعارف، ج ۱، ص ۱۲۸.
- ۷۵- اندلسی، ابو حیان محمد بن یوسف (۱۴۲۰). البحر المحیط فی التفسیر، تحقیق: صدقی محمد جمیل. بیروت: دارالفکر، ج ۱: ۵۵۷-۵۵۹.
- ۷۶- قرائتی، محسن (۱۳۸۳). تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ج ۱: ۱۸۰.
- ۷۷- مدرسی سید محمد تقی (۱۴۱۹). من هدی القرآن، چ اول، تهران: دار محبی الحسین، ج ۱: ۲۳۱.
- ۷۸- گنابادی سلطان محمد (۱۴۰۸). تفسیر بیان السعاده فی مقامات العباده، چ دوم، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ج ۱: ۱۳۶.

- ۷۹- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی ج ۲، ۲۰۸ص؛ ج ۶، ص ۱۷۹؛ ج ۱۱، ص ۲۹۳؛ ج ۲۳، ص ۲۳۵؛ ج ۳۲، ص ۹۷؛ ج ۳۹، ص ۳۳۴؛ ج ۶۰، ص ۲۸۱؛ ج ۷۱، ص ۷۸؛ ج ۷۵، ص ۲۸۱ و ۲۸۸.
- ۸۰- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۳۰، ص ۳۶۳.
- ۸۱- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۰، ص ۲۵۰.
- ۸۲- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۲، ص ۲۵۲.
- ۸۳- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۹، ص ۱۸۴، ص ۲۱۰؛ ج ۱۰، ص ۱۶۷؛ ج ۲۱، ص ۷۷؛ ج ۲۴، ص ۳۶۲؛ ج ۲۵، ص ۱۷۲؛ ج ۲۹، ص ۳۸۵؛ ج ۳۳، ص ۳۵؛ ج ۴۴، ص ۷۳.
- ۸۴- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۰، ص ۲۴۹.
- ۸۵- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۰، ص ۲۵۶.
- ۸۶- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۲۱، ص ۷۷؛ ج ۷۰، ص ۲۵۰، ص ۲۵۲، ص ۲۵۶.
- ۸۷- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۳۲، ص ۹۷.
- ۸۸- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۵، ص ۲۵۵.
- ۸۹- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۵، ص ۴۴.
- ۹۰- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۳۸، ص ۱۹۷.
- ۹۱- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۸۹، ص ۱۹۸.
- ۹۲- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۹۲، ص ۱۷۰.
- ۹۳- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۱۲، ص ۳۴۲.
- ۹۴- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۶، ص ۱۱۵.
- ۹۵- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۹، ص ۲۱۰.
- ۹۶- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۱۷، ص ۳۲۸.
- ۹۷- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۶، ص ۱۷۹.
- ۹۸- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۲۸، ص ۷۱.
- ۹۹- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۶۹، ص ۱۲۱.
- ۱۰۰- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۶۵، ص ۲۱۸.
- ۱۰۱- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۶۶، ص ۴۱۱.
- ۱۰۲- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۶۹، ص ۱۹۹.
- ۱۰۳- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۰، ص ۲۴۸.
- ۱۰۴- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۴، ص ۶۱.
- ۱۰۵- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۴، ص ۲۴۱.
- ۱۰۶- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۵، ص ۱۴.
- ۱۰۷- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۵، ص ۲۲۹.
- ۱۰۸- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۵، ص ۲۳۶.
- ۱۰۹- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۵، ص ۲۸۱.

- ۱۱۰- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۵، ص ۳۰۶.
- ۱۱۱- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۶۰، ص ۲۸۱.
- ۱۱۲- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۴، ص ۲۱۴.
- ۱۱۳- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۳۳، ص ۱۳۵.
- ۱۱۴- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۶۷، ص ۲۴۸.
- ۱۱۵- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۹، ص ۱۸۲.
- ۱۱۶- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۲۱، ص ۴۰۰.
- ۱۱۷- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۴۶، ص ۱۷۴.
- ۱۱۸- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۱۹، ص ۱۱۶.
- ۱۱۹- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۶۹، ص ۲۰۱.
- ۱۲۰- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۱، ص ۱۶۳.
- ۱۲۱- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۹، ص ۳۳۰.
- ۱۲۲- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۹، ص ۱۸۴.
- ۱۲۳- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۰، ص ۱۶۲.
- ۱۲۴- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۰، ص ۲۵۱.
- ۱۲۵- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۰، ص ۲۵۲.
- ۱۲۶- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۲۴، ص ۳۶۲.
- ۱۲۷- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۴، ص ۲۳۷.
- ۱۲۸- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۲۱، ص ۲۲۳.
- ۱۲۹- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۲۹، ص ۳۸۵.
- ۱۳۰- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۵، ص ۲۹۵.
- ۱۳۱- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۰، ص ۲۵۳.
- ۱۳۲- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۱، ص ۷۸.
- ۱۳۳- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۵، ص ۳۶۹.
- ۱۳۴- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۳۹، ص ۲۱۸.
- ۱۳۵- مجلسی (۱۴۰۳). بحار الأنوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۷۰، ص ۲۴۵.